

BAŞMAQCILIQ VƏ ÇƏKMƏÇİLİK

Başmaqçılıq. Aşılı dəri məmulatı arasında ayaqqabı (*başmaq, nəleyin, məst, çəkmə, lafçın, dübəndi, qondara, çust, çarıq* və s.) istehsalı başlıca yer tuturdu. Aşılanmış malın (gön, sağrı, ətvi, tumac, müşkü və s.) xeyli hissəsi məhz ayaqqabı istehsalına sərf olunurdu.

Məmulat növləri üzrə sənətdaxili ixtisaslaşma ilə əlaqədar olaraq, ayaqqabı istehsalının müstəqil sənət səciyyəsi daşıyan müxtəlif sahələri (başmaqçılıq, çəkməçilik, çustçuluq, çarıqçılıq, pinəçilik və s.) yaranmışdı.

Keçmişdə başmaq milli geyim kompleksinin başlıca ünsürünə çevrilmişdi. Şəhər əhalisinin böyük əksəriyyəti, kənd əhalisinin isə müəyyən qismi başmaq geyirdi. Bu səbəbdən də ayaqqabı istehsalında başmaqçılıq mühüm yer tuturdu.

Başmaq dükanlarına sənət və ticarət mərkəzlərinin, demək olar ki, hamısında təsadüf edilirdi. Başmaq istehsalı mərkəzləri arasında şəhər başmaqxanaları xüsusi mövqeyə malik idi. XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan şəhərlərində 327 nəfər başmaqçı var idi [132]. XIX əsrin ortalarında onların sayı 579 nəfərə çatmışdı [133]. Başmaqçılığın inkişafı baxımından Şamaxı və Nuxa şəhərləri xüsusilə fərqlənirdi.

XIX əsrin ortalarında Şamaxıda 227, Nuxada isə 147 nəfər başmaqçı işləyirdi [134].

Əsasən bazarı məhsul hazırlamaqla məşğul olan başmaq dükanları xırda əmtəə istehsalı səciyyəsi daşıyırdı.

Başmaq dükanları bir qayda olaraq, şəhərin gur ticarət həyatına malik mərkəz hissələrində, bazar və məscid meydanlarının kənarında yerləşirdi. İstehsal prosesi alçaq *miz* üzərində icra olunduğundan işıq düşmək üçün dükanın pəncərələri döşəməyə çox yaxın düzəldilirdi. Başmaqçı dükanlarında kişi və qadın başmağı ilə yanaşı, şəhər əhalisi arasında dəbdə olan *nəleyin, dübəndi, qondara* və s. kimi ayaqqabı növləri də hazırlanırdı.

Qadın və kişi başmaqları təkcə ölçüsünə görə deyil, həmçinin, rənginə görə də fərqlənirdi. Məlum olduğu kimi, tumac və müşkünün qara, qırmızı, yaşıl, sarı, qızılı və s. rənglərinə təsadüf olunurdu. Ən çox bəyənilən başmaq rəngi qara olmuşdur. Xüsusilə kişilərin başmağı qara rəngdə, əksər hallarda isə qara müşküdən tikilirdi. Qadın başmaqları hər cür rəngdə hazırlanırdı.

Başmaq istehsalında *sağrı, gön, müşkü, tumac, müşənbə* və *ətvi* başlıca yer tuturdu. XX əsrin əvvəllərindən etibarən başmaqçılar satınalma padoş, şavro, xrom və s. kimi sənaye məmulatları da işlətməyə başlamışdılar.

Başmağın dabanına söyüd ağacından yonulub hazırlanmış "top", onun üstündən isə sifarişlə dəmirçiyə düzəldirilmiş *nal* vurulurdu.

Sağrı və müşküdən hazırlanmış başmaq əhali arasında daha yüksək tutulurdu. Sağrı başmağın istehsal mərkəzləri arasında Şuşa şəhəri mühüm yer tuturdu. Ona görə də ətraf mahalların əhalisi arasında Şuşada istehsal olunmuş sağrı başmaqlar "Qala başmağı" adı ilə geniş şöhrət qazanmışdı.

Başmaq dükanlarının istehsal ləvazimatı *əndazə (ülgü), qəlib, çərməki, mixət, xul, kərki, pədaval (qayış), biz, iynə, qazan, tüktəpən, iplik, mum və çirişdən ibarət* idi. Material "dəzgə" adlanan alçaq başmaqçı mizi üzərində doğranırdı.

Başmağın altı aşılı gön və ya sağrıdan, üzlüyü tumac və ya müşküdən olub ülgü əsasında biçilirdi. Başmağın kənar kəfi ətvidən, üzünün astarı müşəmbədən biçilirdi. Başmaq dükanlarında uşaq, qadın və kişi ayağına uyğun olaraq müxtəlif ölçülərdə başmaq tikilirdi. Yaşlı adamlar üçün "zənənə", "miyanə" və "mərdanə" olmaqla üç ölçüdə ülgü işlənirdi.

Başmağın astarı əvvəlcə "çiriş" vasitəsilə üzlüyə yapışdırılır, sonra onun ətrafına "kəf" çəkilirdi. Kəfin kənarları yenə də çiriş vasitəsilə başmağın altlığına yapışdırılırdı. Kəfin qabaq hissəsi bərkiyəndən sonra daban topu öz yerinə salınırdı. Topun yanları boyunca kəfin kənarları başmağın altlığına tikilirdi. Başmaqçılar arasında bu əməliyyat "topun kökünü tutma" adlanırdı. Bundan sonra *tüktəpən* vasitəsilə başmağın dabanına, top ilə kəfin arasına tük təpilirdi. Bunun sayəsində başmağın daban hissəsi elastik hala düşürdü.

Başmaq istehsalında həm əməli, həm də dekorativ məqsəd daşıyan müxtəlif

Başmaqçı və cökəməci dükənları

tikiş növləri tətbiq olunurdu. Adətən, başmağın dabanı "təlbə", üzlüyün ağız bəxyəsi "qoşasıraq", topun ətrafi "kökləmə" adlanan tikiş növləri ilə tikilirdi. Qadın başmaqçılarının daban təlbəsi çox vaxt metal simlə tikilirdi.

Başmaq hazır olandan sonra onun dabanına *nal* vurulurdu. Başmaqdan fərqli olaraq, nəleyinlərin dabanı alçaq və nalsız olurdu.

Toy libası üçün nəzərdə tutulmuş başmaq, bir qayda olaraq, bəzəkli hazırlanırdı.

Adətən, gəlin başmağının dabanına əlvan rəngli tumacdən "gül", bunun üstündən isə sifarişlə zərgərə qızıl və ya gümüşdən kəsdirilmiş "daban" adlanan nazik metal lövhə vurulurdu. Bəzən əsilzadə qadınlar üçün buyurtma hazırlanan "zənənə başmağ"ın üstü məxmərdən tikilirdi. Belə başmaqların üzlüyü, bir qayda olaraq, güləbətin sapla naxışlanıb bəzədilirdi.

Çəkməçilik. Xırda əmtəə istehsalı səciyyəsi daşıyan çəkməçi dükənləri, əsasən, şəhərlərdə mərkəzləşmişdi. 1849-cu ildə Gəncədə 75 nəfər çəkməçi işləyirdi [135]. Çəkmə istehsalının qabaqcıl mərkəzlərindən olan Şamaxı şəhərində 1859-cu ildə 30 nəfər çəkmə ustası var idi [136]. 1854-cü ildə Ordubadda çəkməçilərin sayı 24 nəfərə çatırdı [137].

Uzunboğaz çəkməni, əsasən, varlılar geyərdilər. Keçmişdə uzunboğaz çəkmə, bir qayda olaraq *süvari* geyimi sayılırdı. Varlı elat qadınları çox vaxt səfərə atla çıxdıqlarından, həmçinin, uzunboğaz çəkmə geyərdilər.

Çəkmənin ayaqlığı biçim etibarilə başmaqla tipoloji oxşarlıq təşkil edirdi. Çəkmənin boğazlığı arxa tərəfdən calandıqdan sonra topuqluğa və pəncəyə birləşdirilirdi.

Çustçuluq əməli cəhətdən ən sərfəli ayaq geyim tipi olmaq etibarilə *çust*, *məst*, kənd əhalisi arasında isə çarıq geniş yayılmışdı. Bu sənət növləri ilə xüsusi ustalar çustçu, məstçi, çarıqçı məşğul olurdu.

Ülgü əsasında biçilən çustun altı göndən, üstlüyü isə müşkü və ya tumacdən tikilirdi. Məstin həm üstü, həm də altı tumacdən olurdu.

Aşılı gön-dəri məmulatının tətbiq sahəsi təkcə geyimlə məhdudlaşmayıb, nəqliyyat və təsərrüfat məişətinin digər sahələrində də istifadə olunurdu. Aşılı gön məmulatının nəqliyyat əhəmiyyəti daha böyük olmuşdur.

SƏRRACLIQ

Coğrafi şərait və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə əlaqədar olaraq, əsrlər boyu Azərbaycanda başlıca nəqliyyat vasitəsi kimi minik və yük heyvanlarından istifadə olunmuşdur. Nəqliyyatın bu növü burada xüsusi minik ləvazimatının yaranmasını labüd etmişdir. Bu işdə qədim zamanlardan başlayaraq süvari qoşun növünün meydana gəlməsinin də mühüm rolu olmuşdur. *Sərrac* məmulatına tələbatın artması sənətkarların bu sahəsinin müstəqil inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır. Sərraclıq sənətinin geniş intişar etməsində yerli tələbatla yanaşı, maldarlıq təsərrüfatının verdiyi zəngin xammal ehtiyatı mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, minik ləvazimatının meydana gəlməsi atın əhliləşdirilməsi və ondan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunması ilə üzvi surətdə bağlıdır.